

**ԹԱԼԻՆԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ
ՊԱՇՏՈՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ**

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

Բագրատունյաց թագավորության արքունական գործակալությունների և դրանք ղեկավարող իշխանավորների մասին մատենագրական աղբյուրներից քիչ բան է հայտնի: Պակասը մասամբ լրացվում է վիմագիր հիշատակությունների շնորհիվ՝ «Հայոց մարզպան»¹, «Հայոց տանուտեր»², «Հայոց ասպետ»³... Թվարկվածների շարքին է դասվում նաև Թալին քաղաքի VII դ. Ս. Կաթողիկե եկեղեցու նորահայտ արձանագրությունը⁴:

Ավերվածությունից իր փառահեղությունը չկորցրած հոյակերտ տաճարի հյուսիսային արտաքին պատի արևմտյան կողմում երկու տողով արձանագրված է հետևյալը.

¹ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966, էջ 44, 46, 48, 49: Հայոց մարզպանը արքունի կառավարիչն էր, ներկայիս ըմբռնմամբ՝ երկրի վարչապետը: Ժամանակի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը հազարապետի և մարզպանի պաշտոնները նույնացնում է, երբ խոսում է Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո երկրի կառավարիչների մասին (տե՛ս **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Տիեզերական պատմություն, թարգմ., առաջ. և ծանոթ. Վ. Հ. Վարդանյանի, Եր., 2000, էջ 128, 131): Այդ, հազարապետը հավասարազոր է մարզպանի-վարչապետի, երբ հանդես է գալիս «մեծ» մակդիրի հետ միասին՝ «մեծ հազարապետ» (տե՛ս **Հ. Մանուկյան**, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Եր., 1934, էջ 71):

² Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 10-11, նաև՝ **Օրբելի И.** Надписи Мрена // «Հայագիտական հետազոտություններ», Եր., 1974, էջ 35: Հայոց տանուտերը կարգավորում էր վարչական, իրավական և այլ հարաբերությունները կենտրոնի ու համայնքների միջև: «Տանուտերութեանն» անդրադարձել են **Հ. Օրբելին** (տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. I, էջ 37), **Հ. Բարթիկյանը** (տե՛ս «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества (1045-1064 гг.) // ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 125-126), **Ս. Ավագյանը** (տե՛ս «Տանուտրութիւն» տերմինը Անիի XI դ. արձանագրության մեջ, ՊԲՀ, 1971, № 2, էջ 175-189), **Ռ. Մաթևոսյանը** (տե՛ս «Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը», Եր., 1990, էջ 180-182):

³ Տե՛ս **Ա. Գ. Մանուչարյան**, Նորահայտ հիշատակություն «Հայոց ասպետ» վիմագրությամբ, ԵՊՀ ստվածաբանության ֆ-կ, «Տարեգիրք», Բ, Եր., 2007, էջ 157-161: Հայոց ասպետը արքայի թագադիրն է: Բագրատունյաց թագավորությունում այդ պաշտոնը կատարել են Պահլավունի իշխանները (Վասակ Հոլում և Գրիգոր Մագիստրոս):

⁴ Արձանագրությունն առաջին անգամ տեսել ենք վիմագրագետ Գ. Սարգսյանի հնագիտական օրագրում:

✦ ԵՍՔՈՒՐԴ-ՅԱԶԱՐԱ
ՊԵՋԱՇՈՏԻՆԻ ԱՆՈՒՅԻՆ ԱՅ

✦ ԵՍՔՈՒՐԴ, ՅԱԶԱՐԱ/ՊԵՋ

ԱՇՈՏԻՆԻ ԱՆՈՒՅԻՆ ԱՅ, Ի ԱՆՈՒՅԻՆ:

Ոչ դասական բոլորածն երկաթագրով, բայց X դ. բնորոշ տառածնե-րով փորագրված այս անթվագիր արձանագրության ժամանակը որոշվում է Աշոտ Շահանշահի գահակալության տարիներով: Հետաքրքրական է, որ Շահանշահ տիտղոսը համառոտագրված է վիմագրերում գրեթե չհանդի-պող ձևով, երբ փորագրվել է միայն բառի առաջին տառը, այն էլ առանց պատիվ-հորիզոնական գծիկի կամ համապատասխան վերջակետանման նշանների, թեև Շ-ից ավելի առաջ նշմարվում է տարբերակիչ կետ: Աշոտ Շահանշահը վիմագրում վկայված է «**ի Անայ**», հետևապես նա Ռդորմած հորջորջվող, գթասիրտ արքան է, ով գահակալել է 953-977 թվականնե-րին⁵:

Ինչ վերաբերում է Քուրդ հազարապետին, ապա այդ անունով իշխան (Քուրթ ձևով), ըստ Հ. Աճառյանի, հիշատակվում է 895 թվականին⁶: Քուրթը մեկն է Ամատունի այն հինգ քաջ և անվանի եղբայրներից, որոնք, ինչպես Շապուհ Բագրատունի պատմիչն է հայտնում, Սմբատ Ա արքայի (890-914) հրամանով դավաճանության համար պատժում են Վասպուրականի գահե-րեց Աբունրվան Արծրունի իշխանին և նահանգի տեղապահությունը հանձ-նում Դերենի որդի Գագիկին⁷:

Չի բացառվում, որ այս ծառայության դիմաց Սմբատ թագավորն Ամա-տունիներին շնորհել է հազարապետության պաշտոնը, ինչը նրանց էր վստահված Արշակունիների վերջալույսին:

Պատմիչի տեղեկությունից իմանում ենք, որ ոչ բոլոր Ամատունիներն են 798 թ. արաբական հալածանքներից խույս տալու նպատակով այդ տոհմի ներկայացուցիչ Համան իշխանի և նրա հոր՝ Շապուհի գլխավորու-

⁵ Բնագրի երկրորդ տողում առկա են սխալներ, ինչը հաճախ ենք հանդիպում վի-մագրերում: Իրականում պետք է փորագրվեր. «...ՀԱԶԱՐԱ/ՊԵՋ ԱՇՈՏՈՅ Շ ԱՆՈՒՅԻՆ-ՅԻՆ Ի ՅԱՆՈՒՅԻՆ», կամ Ի ՅԱՆՈՒՅԻՆ, Ի ՅԱՆՈՒՅԻՆ, Ի ԱՆՈՒՅԻՆ:

⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Եր., 1962, էջ 224:

⁷ Տե՛ս «Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 71-76: Մեկ այլ տեղ պատմիչն այդ եղբայր-ներին կոչում է Արծրունի (էջ 69)՝ հավանաբար ակնարկելով նրանց վասպուրական ծագումը՝ Արտագ գավառից, ուր նրանք իշխում էին Արշակունիների օրոք մինչև Այրա-րատ տեղափոխվելը: Ամատունիներին էր պատկանում նաև Վասպուրական աշխարհի Անձախիձոր գավառի Կոտորոց նշանավոր ամրոցը, որն աղբյուրների վկայությամբ գտնվում էր Կոտուր գետի ափին՝ Խոյ քաղաքից արևմուտք (տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տե-ղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 227):

թամբ 12.000 հայ շինականների հետ միասին հեռացել Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող առափնյա Խաղտյաց երկրամասը, ինչպես ընդունված է կարծել⁸:

Թալինի այս նորահայտ վիճագրում Քուրդը հիշատակված է «հազարապետ Աշոտի՝ Շահանշահի», որը նույնն է՝ ինչ «հազարապետ արքունի»: Քանի որ Բագրատունիների օրոք ուղղակի վկայություններ չունենք հազարապետի գործառույթների վերաբերյալ⁹, ապա հարկ է հիշել Արշակունյաց ժամանակներում այդ պաշտոնը վարող նախարարների պարտականությունները: Հազարապետությունը «երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր, որը միավորում էր իր մեջ նաև հասարակական աշխատանքների, այսինքն՝ պետական պարիակների տնօրինությունը: Հազարապետն ուներ պաշտոնյաների («համարակար»-հարկահավաքների) մի ամբողջ խումբ: Վերջիններս գյուղական համայնքների ավագների՝ դեհկանների միջոցով շինականներից գանձում էին պետական հարկերը: Հազարապետին էին ենթարկվում «շահապները»՝ քաղաքների թագավորական տնտեսները, որոնք պատասխանատու էին քաղաքային բնակիչներից ու արհեստավորներից հարկեր գանձելու համար: Պետական պարիակների կատարման հսկողությունը հանձնարարված էր հազարապետին ենթակա հատուկ պաշտոնյային՝ «գարիկպետին», որը գյուղական համայնքներից անհրաժեշտ քանակությամբ բանվորական ուժ էր հավաքում համապատասխան նշանակություն ունեցող աշխատանքների՝ քաղաքների ամրությունների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, անտառտնկումների և ճանապարհների, կամուրջների կառուցման համար և այլն: Հազարապետի գործակալությունը Ամատունի նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր»¹⁰: Պետք է նկատել, որ մինչև Ամատունիներին անցնելը հազարապետի պաշտոնը, ինչպես Փավստոս Բուզանդին է վկայակոչում Հ. Մանանդյանը, եղել է Գնունիների մենաշնորհը¹¹:

«Հազարապետն էր սահմանում պետական հարկերն ու հսկում նրանց գանձմանը, նա էր իրականացնում նաև հասարակական հարկադիր աշխատանքները»¹²:

Հ. Մանանդյանի պարզաբանմամբ՝ Նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունում «հազարապետ» բառը հաճախ համապատասխանում է *oikonomos* «տնօրեն, տնտես» ձևին (տե՛ս Ա. Պետ. Դ, 10, Ա. Կորնթ. Դ, 1-2)¹³:

⁸ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 1, Եր., 1974, էջ 277:

⁹ Մ. Օրմանյանը հազարապետ է կարծում Վեստ Սարգսին (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, ս. էջմիածին, 2001, էջ 1428), բայց ժամանակի պատմիչ Լաստիվերտցին նրան սոսկ հոգաբարձու, խնամակալ է կոչում (տե՛ս «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտոյ», աշխ.՝ Կ. Յուզբաշյանի, Եր., 1963, էջ 57):

¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հ. II, Եր., 1984, էջ 140:

¹¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 69: Գնունիները հայոց հազարապետ են հիշատակվում Արշակ Բ-ի օրոք (345-368): Այն բանից հետո, երբ Գնունիները Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից շատ չանցած հեռացել են բյուզանդական մաս (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 3, Եր., 1977, էջ 141), հազարապետության գործակալությունը վստահվել է Ամատունիներին:

¹² Կ. Ղաֆադարյան, էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի ու պատմության, Եր., 2007, էջ 111:

¹³ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

Հովհաննավանքի պարսպին ժամանակին արձանագրված Նանա Ջաքարյան-Բագրատունու XII դ. վերջի շինարարական վկայագրում և Հրագրանի տարածաշրջանի Արտավազա վանքի վիմագրում **մեծ հազարապետ**¹⁴ հիշատակությունն արտահայտում է մեծ սպարապետ, մեծ զորապետ իմաստ, քանի որ վերաբերում է Հայոց և Վրաց ամիրսպասալար Սարգիս Ջաքարյանին:

Թալինի նորահայտ արձանագրության պարագայում առավել մոտ են «հազարապետ» բառի Ստ. Մալխասյանցի և Հ. Աճառյանի մեկնությունները: Առաջինի դիտարկմամբ. «Հազարապետը արքունական տան ելևնուտքը կառավարողն է, տնտեսը»¹⁵, իսկ մեծանուն լեզվաբանի ստուգաբանությամբ՝ «Հազարապետը տնտեսն է, թագավորական տան մատակարարը, հարկային և շինարարական գործերի վերակացուն կամ գլխավորը»¹⁶:

Նկատելի է, որ հազարապետի պաշտոնը եղել է ոչ միայն Բագրատունյաց կենտրոնական, այլև Հայաստանի նահանգային մանր թագավորությունների արքունիքներում: Դրա վկայությունը Սիսիանի Սյունի վանքի (VI-VII դդ.) «Վարագո Սինեաց հազարապետ»¹⁷ հիշատակությունն է: Անշուշտ, արձանագրությունը Սյունյաց թագավորության շրջանի է (970/87-1170). նույն վանքում 997 թ. հիշատակվում է. «Սմբատ՝ որդի Աշոտ՝ Սինեաց իշխանաց իշխանի»¹⁸:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանում «հազարապետ» եզրույթի գործածությանը աղբյուրներում հանդիպում ենք մինչև XIX դ. կեսը, բայց ուշ միջնադարից սկսած՝ արդեն երկակի իմաստով: Առաջինը, որն ավելի կենսունակ գտնվեց, կիրառվել է իր նախնական՝ «կառավարիչ, տնտես» նշանակությամբ, ինչպես, օրինակ՝ Բռնակոթի Ս. Գրիգոր եկեղեցու մուտքի բարավորի 1848 թ. շինարարական արձանագրությունում. «Ես՝ Սինեաց հազարապետ Մելիք Թանկի Մելիք-Կարապետեան, շինեցի գավիթս և կաթողիկես»¹⁹ և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Հայրենյաց պաշտպան Ներսես Ե Աշտարակեցու գահակալության օրոք (1843-1857) հազարապետի պաշտոնով ծառայողի առկայության փաստմամբ²⁰:

Երկրորդ իմաստով **հազարապետ**ն ուշ միջնադարում գործածվել է զինվորական համապատասխան կոչման պարագայում, ինչը տրամաբա-

¹⁴ Տե՛ս **Կ. Ղաֆաղարյան**, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., 1948, էջ 112-113, **Գ. Սարգսյան**, Թեղենյաց վանքի պեղումները և վիմագրական նորություններ, զեկուցումների հիմնադրույթներ, ԳԱ ՀԱԻ, 1987, էջ 70: Մեծ հազարապետը վաղ միջնադարում ունեցել է «անհամեմատ ավելի բարձր դիրք և ավելի ընդարձակ իշխանություն: Մեծ հազարապետը Սասանյան Պարսկաստանի մեծ վեզիրն էր և ամենաբարձր պաշտոնյան. նա վարում էր պետական բոլոր գործերը, թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին» (**Հ. Մանանդյան**, նշվ. աշխ., էջ 70-71): Մեծ հազարապետը, ինչպես սկզբում ասել ենք, համապատասխանել է այսօրվա վարչապետին:

¹⁵ «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. III, Եր., 1944, էջ 9:

¹⁶ **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977, էջ 6:

¹⁷ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Եր., 1960, էջ 88:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 89:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 126: Պետք է ենթադրել, որ Սյունյաց հազարապետ Մելիք Թանկի Մելիք-Կարապետյանը զբաղվել է Ջանգեզուրի մահալի, ապա օկրուգի պետական տուրքերի գանձման և շինարարական գործերի վերակացությամբ:

²⁰ Տե՛ս **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4442:

նորեն մակաբերվել է **տասնապետ, հիսնապետ, հարյուրապետ, զնդապետ** աստիճանաշարքի ազդեցությամբ:

Դոնի Ռոստովի (Նոր Նախիջևանի) Ս. Նիկողայոս եկեղեցուն անփոփոխաբերական կայսերական բանակի սպա Յովհաննես Աբրահամյանի (Իվան Աբրամով) տապանաքարի²¹ և Մոլդովայի Գրիգորիոսով քաղաքի Իգնատիյան հայկական գերեզմանոցի 1800 թ. շիրմաքարի²² արձանագրություններից պարզվում է, որ հազարապետը համապատասխանել է **փոխզնդապետ (подполковник)** զինվորական աստիճանին:

Հազարապետը՝ որպես սպայական բարձր աստիճանի անվանում, կարճ կյանք է ունեցել, լիովին դուրս է եկել գործածությունից՝ իր տեղը զիջելով փոխզնդապետ բառի կիրառությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, հազարապետն առավել կենսունակ ու գործածական մնացել է իր նախնական՝ տնտես, կառավարիչ, վերակացու իմաստով:

Վերադառնալով Քուրդ հազարապետի նորահայտ արձանագրությանը՝ ստենք, որ արքունական գործակալի այցելությունը Թալին և հիշատակությունը թողնելը, մեր կարծիքով, կապված է եղել մոտավորապես 970-973 թ. կործանիչ երկրաշարժի²³ տուժած, հնարավոր է հյուսիսային մասը վնասված, տեղի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու վերականգնմանը արքայից արքա Աշոտ Գ Ողորմածի հանձնարարականով սատարելու հետ: Ըստ այդմ, Քուրդ հազարապետի անթվակիր արձանագրության ժամանակն ավելի է որոշակիանում՝ սահմանափակվելով 970-977 թվականների հատվածում:

Բանալի բառեր – Թալին, Քուրդ հազարապետ, եկեղեցի, վիմագիր, վերձանություն, թագավոր, պատ, գործառույթ

АШОТ МАНУЧАРЯН – Новонайденная лапидарная надпись из Талина и исторические функции должности тысяцкого. – На северной стене церкви Катогике (VII в.) в г. Талине вырезана надпись: «Я Курд, тысяцкий Ашота Шаханшаха из Ани». Дата отсутствует, но надпись датируется годами царствования Ашота III Милосердного из династии Багратуни – 953–977. В средние века тысяцкий принадлежал к высшей знати и выполнял функции главного налогового надзирателя и эконома. В позднее средневековье это понятие недолгое время использовалось как воинское звание, приблизительно соответствовавшее подполковнику.

Тысяцкий Курд приехал в Талин по поручению царя. Приезд был связан с восстановлением церкви Катогике, северная часть которой была разрушена землетрясением в 970–973 г., что конкретизирует датировку надписи периодом с 970-го до 977 г.

²¹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VIII, Ռուսաստանի Դաշնություն, աշխատասիրությամբ՝ Գր. Ս. Գրիգորյանի, Եր., 1999, էջ 145:

²² Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, կազմեց՝ Գր. Ս. Գրիգորյան, Եր., 1996, էջ 312:

²³ Տե՛ս Храм Звартноц: Причины и время разрушения. ԴԲՀ, 1984, **С. Пирюзян, А. Матевосян, Л. Шахсуварян**, № 3, էջ 189-194: Հեղինակները, խոսելով Չվարթնոցի տաճարի կործանման մասին, եզրակացնում են, որ դա տեղի է ունեցել «970-973 թթ. ժամանակահատվածում Արագածի հարավային փեշերում՝ Թալին-Արուճ բնակավայրերի շրջանում (ավելի մոտ առաջինին)... 8 բալ ուժգնությամբ երկրաշարժից» (նույն տեղում, էջ 193-194):

Ключевые слова: *Талин, Курд тысяцкий, церковь, лапидарная надпись, расшифровка, царь, стена, функция*

ASHOT MANUCHARYAN – *Newly Brought to Life Inscription of Talin and the Historical Functions of the Post of Major.* – On the North wall of VII century church saint Katoghike, which is in Talin, the following inscription is engraved: “I am a Kurd, the major of Ashot Shahanshah of Ani”. There is no date on the inscription, though it dates from the enthronement years of Bagratuni king Ashot the Merciful that is from 953 to 977. In the Middle Ages the Major was a palatial agent, who was the chief tax inspector and economist of the country. Late in the Middle Ages the name Major was for a short time also used as a military rank corresponding to lieutenant-colonel.

Kurd major's visit to Talin was connected with the king's commission to support the reconstruction of the North part of saint Katoghike church, which suffered from the earthquake in 970/3. This fact makes the time of engraving the inscription more definite which is 970-977.

Key words: *Talin, Kurd major, church, lapidary inscription, deciphering, king, wall, newly brought to life, function*